

doi:10.5559/di.23.1.09

POLITIČKE PRILIKE U BANSKOJ HRVATSKOJ NA POČETKU PRVOGA SVJETSKOG RATA

Mislav GABELICA
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 94(497.5)"1914"
323(497.5)"1914"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. 6. 2013.

Autor je na temelju relevantne literature te novinskih članaka i izvornih dokumenata iz razdoblja uoči i početka Prvoga svjetskoga rata nastojao odgovoriti na pitanje jesu li optužbe vojnih vlasti s početka Prvoga svjetskoga rata na račun Hrvatsko-srpske koalicije bile utemeljene, odnosno može li se za istaknute članove Koalicije u to vrijeme s pravom reći da "nesumnjivo naginju veleizdaji". Nakon provedene analize, autor misli da bi se za većinu istaknutih članova Koalicije pouzdano moglo reći da su sve do izbijanja rata bili u vezi s institucijama, koje su nedvojbeno počivale na velikosrpskim temeljima. Primjećujući da civilna vlast u Hrvatskoj na osnovi tih veza ne samo da nije htjela pokretati veleizdajničke parnice nego osumnjičene nije htjela pozvati ni na političku odgovornost, pa je i intervenirala u njihovu korist, autor zaključuje da se u tom ogleda sprega velikomađarske i velikosrpske državne ideje, koju je svojedobno primijetio i hrvatski povjesničar, sociolog i politolog Ivo Pilar.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, hrvatska vlada, vojne vlasti, Hrvatsko-srpska koalicija

Mislav Gabelica, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1, p. p. 277, 10 001 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: Mislav.Gabelica@pilar.hr

UVOD

177

Ovaj se rad bavi analizom odnosa vojnih i civilnih vlasti u Banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskog rata. Sastavni dio tog odnosa bio je i odnos vojnih i civilnih vlasti u Hrvatskoj prema hrvatskim Srbima i Hrvatsko-srpskoj koaliciji, čije su istaknute članove vojne vlasti optuživale za veleizdaju, a civilne ih vlasti štatile od tih optužbi. Jedan od istaknutih čla-

nova Koalicije, Đuro Šurmin, koji je na početku rata i sam bio osumnjičen za veleizdaju, tvrdio je da je iza optužbi vojnih vlasti stajala njihova želja da preuzmu upravu u Hrvatskoj (Šurmin, 1932, str. 111). Jugoslavenska historiografija je zauzela isto stajalište, tvrdeći da je iza ovih optužbi stajala želja vojnih vlasti i njihovih saveznika u Hrvatskoj, frankovaca, da preuzmu vlast u Hrvatskoj (Bastaić, 1966, str. 297, 305). Slično tomu, i novija hrvatska historiografija ove je optužbe stavila u kontekst težnje velikoaustrijskih čimbenika, kojima su pripadale i vojne vlasti, da obračunom s Koalicijom, koja je kao nagodbena stranka bila saveznik ugarskoj i hrvatskoj vladi u borbi za očuvanje dualističkoga sustava, oslabe otpor dualističkih čimbenika i olakšaju preustroj Monarhije u jedinstvenu državu (Bulić, 2010, str. 23-46).

Tvrđnjama da su optužbe vojnih vlasti na račun Hrvatsko-srpske koalicije bile uzrokovane njihovom težnjom da preuzmu upravu u Hrvatskoj, implicira se da su optužbe na račun Koalicije bile neutemeljene. S druge strane vojne vlasti, koje nisu krile da teže preuzeti upravu u Hrvatskoj, tvrdile su da je ta njihova želja posljedica neučinkovitosti civilnih vlasti u Hrvatskoj u obračunu s velikosrpskim čimbenicima među Srbima i članovima Hrvatsko-srpske koalicije. Ovaj rad pokušava odgovoriti na pitanje jesu li navedene optužbe vojnih vlasti bile utemeljene ili su bile posljedica njihove želje za preuzimanjem uprave u Hrvatskoj.

POLITIČKO STANJE U HRVATSKOJ UOČI PRVOGA SVJETSKOG RATA

Potkraj 1913. godine, sporazumom između Hrvatsko-srpske koalicije i predsjednika ugarske vlade Stjepana Tisze, kojim se Koalicija obvezala provizorno produžiti dotadašnju financijsku nagodbu između Hrvatske i Ugarske, a ugarska vlada povući željezničarsku pragmatiku, ukinuto je skoro dvogodišnje neustavno stanje u Hrvatskoj te su raspisani izbori za hrvatski Sabor.¹ Na tim je izborima, održanima u prosincu 1913. godine, apsolutnu većinu mandata u hrvatskom Saboru osvojila Hrvatsko-srpska koalicija,² koja time ipak nije postala vladajućom, nego vladinom strankom.

Naime, Koalicija je odmah nakon izborne pobjede istaknula zahtjev za participiranjem u izvršnoj vlasti Banske Hrvatske,³ no stajalište je ugarske vlade bilo da će se ona u Hrvatskoj nastaviti oslanjati na "stare hrvatske prijatelje" starounioniste te da će čekati hoće li se Koalicija pokazati sposobnom za vlast.⁴ Mađarski tisak pisao je da je Koalicija, napustivši jugoslavensko snatrenje i prihativši nagodbenu stajalište, postala dostojan mađarski partner, no da mađarski režim u nju još nema potpunoga povjerenja. Uspoređujući Koaliciju sa starounionistima, mađarski je tisak pisao da ugarska vlada

smatra kako starounionisti, makar Hrvati, u kulturnom smislu pripadaju ugarskom društvu i da iskreno vjeruju u upućenost hrvatskog i mađarskog naroda jednoga na drugi, a da Koalicija nije prihvatila unionizam zbog tradicije nego zbog interesa. Po pisanju mađarskoga tiska, ugarska je vlada smatrala da se pripadnici Koalicije ne osjećaju Hrvatima nego hrvatskim jezikom govorećim Jugoslavenima te da ih ne odlikuje osjećaj biološkog, hrvatskog, ni kulturnog, ugarskog, zajedništva, nego osjećaj jugoslavenskoga zajedništva.⁵

Test iskrenoga unionističkog uvjerenja Hrvatsko-srpske koalicije uslijedio je ubrzo. U siječnju 1914. godine Hrvatsko-srpska koalicija je u hrvatskom Saboru produžila hrvatsko-ugarsku financijsku nagodbu na rok od godine i pol (Krizman, 1989, str. 32-36). Koalicija je podržala i načelo "kulturnog liberaliteta", na temelju kojeg je dopušteno osnivanje mađarskih škola u Banskoj Hrvatskoj.⁶ U ožujku 1914. godine Koalicija je u ugarsko-hrvatskom Saboru podržala i u hrvatskoj javnosti branila zakon o izvlastbi hrvatske morske obale (Bulić, 2010, str. 33). Potkraj ožujka 1914. godine Koalicija je istaknula bana Ivana Skerleca kao svoga kandidata u naknadnim izborima u zagrebačkom trećem izbornom kotaru. Nakon banove izborne pobjede Koalicija je pisala da mu je ponudila kandidaturu "u pretpostavci da je odnos između bana i saborske većine tako sređen, da parlamentarizovanju vlade nema zapreka", pa su unutar Koalicije započele spekulacije oko osoba koje bi mogle doći na čelo pojedinih odjela hrvatske vlade.⁷

Međutim, ugarska je vlada na početku travnja 1914. godine ponovno odbacila mogućnost ulaska Koalicije u izvršnu vlast. U službenom priopćenju ugarske vlade istaknuto je da ne može biti govora o parlamentarizaciji hrvatske vlade, jer da takvu vladu može stvoriti samo državni sabor, odnosno ono narodno zastupništvo koje raspolaže ovlastima izglasavanja poreza i novaka. Ugarska je vlada hrvatski Sabor smatrala pokrajinskim saborom koji vrši zakonodavnu vlast samo u uskom autonomnom djelokrugu. Budući da je hrvatski ban imenovan na prijedlog i uz supotpis ugarskoga ministra predsjednika, odgovornog za banovo vladanje zajedničkom saboru, ugarska je vlada isticala da Hrvatska nema vrhovnu izvršnu vlast u svojem autonomnom djelokrugu, nego da je hrvatski ban ugarski namjesnik u Banskoj Hrvatskoj, koji kao ugarski ministar stoji na čelu svih triju odjela hrvatske autonomne vlade. U skladu s tim, ugarska je vlada smatrala da su hrvatski odjelni predstojnici samo banski činovnici, odgovorni banu koji ih onamo postavlja, a ne samostalni ministri, koji bi za poslove iz svojega djelokruga bili odgovorni hrvatskom Saboru. Zbog toga je za ugarsku vladu pitanje hoće li ban svoje činovnike birati iz redova saborske većine ovisilo

isključivo o banovoj dobroj volji, a ne i o obvezi prema hrvatskom Saboru.⁸

Uoči izbijanja rata, zakonodavna vlast koju je Hrvatsko-srpska koalicija stekla osvajanjem saborske većine bila je ograničena dominacijom koju je nad tom vlasti imala izvršna vlast u Hrvatskoj, a koja je ovisila o volji ugarske vlade. Ugarska je vlada bila svjesna jugoslavenskih političkih težnji koje je gajila Koalicija, pa joj nije dopuštala participirati u hrvatskoj vladi, no istoj takvoj Koaliciji dopuštala je da čini većinu u hrvatskom Saboru, dokle god je Koalicija kao saborska većina pružala legitimitet velikomađarskoj politici ugarske vlade. Ovu politiku povjesničar, sociolog i politolog Ivo Pilar definira kao težnju za stvaranjem jedinstvene ugarske države radi izbijanja Mađara na Jadransko more (Pilar, 1990, str. 278-279).

ODNOS CIVILNIH I VOJNIH VLAŠTI U BANSKOJ HRVATSKOJ NA POČETKU RATA

Na početku Prvoga svjetskog rata u Bansku Hrvatsku uvedene su izvanredne mjere, koje su imale karakter komesarijata. Hrvatski je Sabor odgođen na neodređeno vrijeme, a ban Skerlec dobio je zakonodavne ovlasti (Bulić, 2010, str. 37, 45), čime je Koalicija potpuno prestala sudjelovati u vlasti. U jednoj od banskih naredbi, koje su mimo saborske procedure imale zakonsku snagu, ban je odredio da su bivši veliki župani, koji su banskom naredbom postali vladini povjerenici, na području pod svojom upravom dužni postupati u sporazumu s tamošnjim vojnim vlastima.⁹ Time su apsolutne ovlasti hrvatske izvršne vlasti u odnosu na zakonodavnu vlast postale ograničene ne samo ovlastima ugarske vlade, koje su izvirale iz podređenoga položaja Banske Hrvatske u državnoj zajednici s Ugarskom, nego i novostečenim ovlastima vojnih vlasti.

Intervencija vojnih vlasti u unutarnje poslove Banske Hrvatske bila je vrlo izražena u odnosu prema politički nepouzdanim civilnim osobama. Mada su prema banskoj naredbi u nadležnost vojnih vlasti pripale samo one civilne osobe koje su bile osumnjčene za delikte koji su se ticali vojne sigurnosti države,¹⁰ vojne su vlasti na početku rata ostvarile kontrolu nad svim civilima u Hrvatskoj koji su bili označeni kao politički nepouzdan osobe.

Ovo dvovlašće u Hrvatskoj u pitanju kontrole nad politički sumnjivim osobama bilo je omogućeno još uoči rata, kada je austro-ugarsko ministarstvo rata zbog velikoga broja slučajeva špijunaže u Monarhiji dio protuobavještajnih poslova prepustilo civilnim vlastima. Tada je i pri hrvatskoj vladi osnovana Središnja dojavna i defenzivna služba, koja je bila podređena Evidencijskom uredu vrhovnoga vojnog zapovjed-

ništva. Njoj su bili podređeni Glavni uredi za defenzivnu doglasnu službu, koji su bili osnovani pri redarstvenim povjereništva za gradove Zagreb i Osijek, te pograničnim redarstvenim satništvima u Zemunu, Mitrovici i na Sušaku. Djelokrug rada i funkcioniranje Središnje dojavne i defenzivne službe u Zagrebu temeljili su se na najužoj suradnji s hrvatskim redarstvenim oblastima, pa je i upravitelj redarstvenog odsjeka hrvatske vlade, Žiga Maravić, ujedno bio i upravitelj Središnje dojavne i defenzivne službe (Stanišić, 1993, str. 188-193). Središnja je dojavna i defenzivna služba tijekom rata tragala za veleizdajničkim elementima u Hrvatskoj, o čemu je polagala račune i hrvatskom banu i vojnom zapovjedništvu u Zagrebu (Šurmin, 1932, str. 111-112). Prema tvrdnji Đure Šurmina, vladin odjel Središnje dojavne i defenzivne službe postupno je tijekom rata izlazio iz kontrole bana i dolazio pod sve veću kontrolu vojnoga zapovjedništva u Zagrebu.¹¹

Potkraj srpnja 1914. godine hrvatska je vlada od lokalnih oblasti zatražila popis politički sumnjivih osoba s njihova područja te je odredila da se jedan primjerak zatraženih popisa šalje njoj, a jedan vojnom zapovjedništvu u Zagrebu.¹² Na tim su se popisima u velikoj većini nalazili Srbi. Dio njih se na popisima nalazio od zagrebačke veleizdajničke parnice, dio se na popisima nalazio od balkanskih ratova, kada su skupljali donacije za Srbiju ili su organizirali dobrovoljce za srbijansku vojsku, a dio se nalazio od atentata na Franju Ferdinanda, jer nisu izvjesili crnu zastavu povodom prijestolonasljednikove smrti ili nisu nazočili na misi zadušnici za prijestolonasljednika. Neki s popisa bili su poznati kao velikosrpski agitatori, a neki su bili aktivni članovi neke od srpskih kulturnih, političkih i gospodarskih institucija, koje su slovile kao žarišta velikosrpske propagande. Na nekim su se popisima nalazili najugledniji Srbi s područja nekoga kotara, mada se isticalo da oni dotad nisu dali povoda da se protiv njih ureduje. Na popisima su se u velikom broju nalazili pravoslavni svećenici te trgovci, učitelji ili činovnici pravoslavne vjere.¹³ Osim ovih službenih popisa, civilnim i vojnim vlastima u Hrvatskoj podnosio se tijekom rata i vrlo velik broj privatnih prijava, na temelju kojih su prijavljene osobe dolazile na popis politički sumnjivih osoba.¹⁴

Na temelju tih popisa, redarstvu u Hrvatskoj obraćale su se i civilne i vojne vlasti s naredbama o hapšenju pojedinih civila.¹⁵ Uhapšene su osobe prema vrsti delikata za koje ih se sumnjičilo predavane vojnom ili civilnom pravosuđu, a one osobe kojima nije bila dokazana nikakva krivnja, ali je ostala sumnja u njihovu političku nepouzdanost, iz preventivnih su razloga bez pokretanja sudskoga postupka na neodređeno

vrijeme slane u internaciju.¹⁶ Takve su osobe u internaciju slane i na zahtjev civilnih¹⁷ i na zahtjev vojnih vlasti, koje su civile internirale ili po vojnim zatvorima¹⁸ ili su ih predavale civilnim vlastima, koje su ih potom držale u internaciji o svojem trošku.¹⁹ Naime, vojne su vlasti imale pravo politički sumnjive civile koji nisu potpadali pod vojnu sudbenost internirati samo ako se radilo o slučajevima u kojima je dovedena u pitanje sigurnost države. U tom su slučaju vojne vlasti morale civilnim vlastima iznijeti "konkretne slučajeve sumnje", na temelju kojih su vladini povjerenici takva pritvaranja morali odobriti. U slučaju da bi vojne vlasti internirale civile bez sporazuma s civilnim vlastima, one su se morale same pobrinuti za njihovu opskrbu i ostale troškove internacije.²⁰

Mada je hrvatski ban na početku rata uputio sva redarstvena povjereništva i pogranična redarstvena satništva da poštuju zahtjeve vojnih vlasti za hapšenje politički sumnjivih osoba s njihova područja,²¹ civilne su se vlasti trudile ograničiti pravo vojnih vlasti na postupanje prema onim politički sumnjivim civilima, koji nisu bili osumnjičeni za delikte protiv vojne sigurnosti države.

Tako je potkraj srpnja 1914. godine redarstvo u Srijemskim Karlovcima izvršilo premetačinu kod većega broja politički sumnjivih srijemsko-karlovačkih Srba, od kojih su dvojica, Stevan Simeonović Čokić i Giga Jović, bili zastupnici Srpske samostalne stranke u hrvatskom Saboru. Kod svih su navedenih Srba nađeni dokazi koji su upućivali na njihovu nesumnjivu simpatiju za Srbiju i velikosrpsku državnu ideju, no redarstvo nije smatralo potrebnim zbog toga nikoga uhapsiti. Premda ni kod jednog osumnjičenog nisu nađeni dokazi koji bi upućivali na njihovu djelatnost protiv vojne sigurnosti države, vojne su vlasti od redarstva zatražile uhićenje tih osoba, uključujući Jovića i Čokića, što je redarstvo i učinilo.²²

Ipak, civilne vlasti u Srijemskoj županiji nisu mogle prijeći preko slučajeva da civile koji nisu bili osumnjičeni za delikte koji su ulazili u nadležnost vojnoga sudstva hapsi sama vojska. Na žalbe hrvatske vlade na takvu praksu intervenirao je vladar, koji je odredio da se vojne vlasti u svim slučajevima u kojima se ne radi o zločinima koji su nakon uvođenja izvanrednih mjera došli pod vojnu sudbenost u vezi s hapšenjem moraju obratiti nadležnim civilnim oblastima.²³

Civilne su vlasti i u drugim dijelovima Hrvatske ulazile u sukob s vojnim vlastima oko postupaka s politički sumnjivim osobama. U kolovozu 1914. godine pakrački Hrvati su hrvatskoj vladi i vojnom zapovjedništvu u Zagrebu podnijeli prijavu protiv kotarskoga predstojnika u Pakracu, Steve Runjanina, kojeg su optužili da kao Srbin štiti osobe koje šire velikosrpsku propagandu u tom kotaru. Budući da je u Runja-

ninovu obranu stao vladin povjerenik za Požešku županiju, Dragan pl. Trnski,²⁴ pakrački su Hrvati vojnim vlastima podnijeli prijavu i protiv Trnskoga. Vojne su vlasti od bana zatražile smjene vladina povjerenika Trnskoga i kotarskoga predstojnika u Pakracu, čemu se ban usprotivio.²⁵ Stevo Runjanin je ipak smijenjen, a novi kotarski predstojnik u Pakracu u studenom je javio banu da su se tvrdnje iznesene u prijavi pakračkih Hrvata pokazale istinitima.²⁶

Tijekom nastavka sukoba civilnih i vojnih vlasti u Požeškoj županiji načelnik stožera 13. vojnog zbora u Zagrebu, Eugen Scheuer, u tu je županiju bez znanja hrvatskoga bana poslao komisiju, koja je trebala ustvrditi istinitost prijave da se iz te županije nesmetano komunicira s neprijateljem. Rezultati ove istrage trebali su kompromitirati vladina povjerenika Trnskog i prisiliti bana da ga smijeni. Međutim, kada se za postojanje te komisije saznalo, izbio je skandal, zbog kojeg je vladar u ožujku 1915. godine morao smijeniti kompromitiranoga Scheuera.²⁷

Vojne vlasti u Hrvatskoj obraćale su se tijekom ovih sukoba s civilnom vlasti vrhovnom vojnom zapovjedništvu u Beču izvještajima u kojima su navodili da je čitava Hrvatska prožeta gustom mrežom srpskih konfidenata, u čijoj službi stoji gotovo svaki Srbin. Kako bi se doskočilo "unutrašnjem neprijatelju", vojne vlasti u Hrvatskoj predlagale su raspuštanje hrvatskog Sabora, kako bi se mogao ukinuti imunitet zastupnicima Hrvatsko-srpske koalicije koji vode protudržavnu djelatnost, zatim stavljanje tiska pod "osobito strogu cenzuru", zabranu srpskog imena i ćirilice u javnom životu Hrvatske te popunjenje činovničkih položaja lojalnim osobama (Šurmin, 1932, str. 115-117). Na temelju tih izvještaja vrhovno vojno zapovjedništvo obraćalo se Franji Josipu I., obavještavajući ga da je vojska nezadovoljna stanjem u Hrvatskoj, gdje hrvatska vlada ne želi strogim mjerama spriječiti pokret srbofilskih čimbenika, "koji nesumnjivo naginju veleizdaji", nego im pogoduje. Zbog toga je vrhovno vojno zapovjedništvo od vladara tražilo uvođenje vojne uprave u Bansku Hrvatsku.²⁸

ODNOS HRVATSKE VLASTI PREMA HRVATSKO-SRPSKOJ KOALICIJI

Prema izvješću vojnoga zapovjedništva u Zagrebu, potpredsjednik zagrebačkoga Sudbenog stola, Mirko Košutić, imao je na početku rata dokaze o veleizdaji istaknutih članova Hrvatsko-srpske koalicije: Svetozara i Valerijana Pribičevića, Janka Holjca, Bogdana Medakovića, Srđana Budisavljevića, Đure Šurmina i Većeslava Wildera (Bastaić, 1966, str. 305). Naime, na temelju brojnih prijava i dokaznoga materijala prikupljenoga premetačinama, utvrđeno je da su mnogi istaknuti članovi Hrvatsko-srpske koalicije bili povezani sa srbijanskim

političkim društvom *Narodna odbrana*,²⁹ koje je prema službenom stajalištu austro-ugarskih vlasti stajalo iza atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.³⁰

Narodna odbrana osnovana je potkraj 1908. godine u Beogradu za aneksijske krize. Srbijanska je vlada preko ove organizacije organizirala četničke postrojbe koje su trebale spriječiti aneksiju. U tu su svrhu osnivani i odbori *Narodne odbrane* u Bosni i Hercegovini. Kapitulacijom Srbije u aneksijskoj krizi, *Narodna odbrana* prividno se reorganizirala i od terorističke organizacije postala "kulturno-propagandnom" organizacijom, kojoj je zadatak bio pripremiti "srpski narod" u Srbiji i Monarhiji, u što su bili ubrojani i Hrvati i Slovenci, za budući okršaj s Monarhijom radi "oslobodjenja naših podjarmljenih srbskih krajeva i njihova sjedinjenja sa Srbijom". Ova se priprema sastojala od propagandnog rada te jačanja tjelesne i vojne spremne srpskoga naroda. U tu su svrhu pod kontrolu *Narodne odbrane* došle kulturne i športske institucije u Srbiji, kao što je bio i *Sokolski savez Dušan Šilni*,³¹ preko kojih je *Narodna odbrana* radila "na jačanju viteškog duha i fizičke regeneracije" naroda u Srbiji, (Ćorović, 1989, str. 207) te održavala veze sa sličnim organizacijama u Monarhiji radi širenja velikosrpske propagande.³² Njezini članovi u Monarhiji, organizirani u srpskim kulturnim i omladinskim organizacijama, širili su velikosrpsku propagandu te su skupljali povjerljive podatke vojnoga karaktera i po pograničnim časnicima Srbije slali ih u Beograd (Pfeffer, 1938, str. 16-22, 118-120; Dedijer, 1978b, str. 85-86).

Uz *Narodnu odbranu*, u Srbiji je od 1911. godine postojala organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, koja je s *Narodnom odbranom* dijelila isti politički cilj. Za razliku od *Narodne odbrane*, koja je kao "kulturno-propagandna" organizacija djelovala javno i bila bliska srbijanskoj vladi, *Ujedinjenje ili smrt* bila je u prvom redu teroristička organizacija, djelovala je tajno i bila je u oporbi srbijanskoj vladi, koju je kritizirala zbog manjka odlučnosti u ostvarenju velikosrpskoga programa. Međutim, organizacija *Ujedinjenje ili smrt* bila je infiltrirana u srbijanskim državnim strukturama te u samoj *Narodnoj odbrani*, pa je i njezinu mrežu agenata u Monarhiji iskoristavala za svoje akcije (Dedijer, 1978b, str. 77-102).

Prema tvrdnji istražnoga suca u slučaju sarajevskog atentata, istragom je bilo dokazano da su atentatori prenijeli oružje do Sarajeva koristeći se mrežom agenata *Narodne odbrane* u Bosni i Hercegovini, koji su bili upoznati s ciljem atentatora. Istragom navodno ipak nije dokazano da je *Narodna odbrana* organizirala atentat. Austro-ugarske vlasti navodno su inzistirale na krivnji *Narodne odbrane*, jer se preko nje za atentat moglo okriviti službenu Srbiju. Istragom je dokazano da su atentatorima nabavili oružje i obučili ih u njegovu rukovanje ma-

jor Vojislav Tankosić i Milan Ciganović (Pfeffer, 1938, str. 81-125), koji navodno nisu pripadali *Narodnoj odbrani* nego *Ujedinjenju ili smrti*. Kasnije je potvrđeno da je atentat odobrio i čelnik *Ujedinjenja ili smrti*, Dragutin Dimitrijević Apis (Mužić, 1989, str. 185-193).

Hrvatska je vlada unatoč dokazima nastojala zaštititi osumnjičene zastupnike Koalicije. Ban Skerlec, koji navodno nije vjerovao popisima suradnika *Narodne odbrane*, intervenirao je kod ugarskoga premijera Tisze kako bi zaštitio političare koji su se našli na tim popisima.³³ Prema izvješću vojnih vlasti, državni odvjetnik u Zagrebu povjerljivo je izjavio potpredsjedniku Sudbenoga stola Košutiću da se "Hrvatsko-srpska koalicija mora sačuvati za buduću politiku", zbog čega su kazneni postupci protiv nekih zastupnika Koalicije bili obustavljeni, a protiv drugih su se otežali (Bastaić, 1966, str. 306).

Protiv svih navedenih zastupnika Koalicije, za koje su navodno postojali dokazi o veleizdaji, provedena je istraga, no sudski postupak pokrenut je samo protiv Srđana Budisavljevića. Većina ostalih se tijekom istrage ili nije ni našla u pritvoru ili se nakon kratkotrajnoga boravka u istražnom zatvoru ubrzo našla na slobodi. Samo su braća Svetozar i Valerijan Pribićević nakon istrage, bez pokretanja sudskoga postupka, na duže vrijeme internirani. Srđan Budisavljević bio je optužen za veleizdaju, no osuđen je radi "smetnje javnom miru". U kritici odnosa civilnih vlasti u Hrvatskoj prema Srbima i srbofilskim elementima vojne vlasti u Hrvatskoj tvrdile su da je hrvatsko pravosuđe tijekom rata one delikte koji su mogli biti okarakterizirani kao zločin veleizdaje karakteriziralo kao zločin "smetnje javnom miru", za što su bile izricane blaže kazne (Šurmin, 1932, str. 114).

I.

Arhitekt Janko Holjac bio je gradonačelnik Zagreba od 1910. do 1917. godine. U studenom 1914. godine, pri premetačini u Zagrebu, pronađen je popis članova počasnoga odbora za proslavu 50. godišnjice srpskog akademskog potpornog društva *Zora* u Beču, na kojem su se uz najviše državne dužnosnike Srbije i Crne Gore te istaknute članove *Narodne odbrane* našli i istaknuti članovi Hrvatsko-srpske koalicije, među kojima i Janko Holjac.³⁴

Studentsko društvo *Zora* bilo je ključno za pojavu jugoslavenskoga nacionalističkog pokreta, kojemu je bio cilj revolucionarnom metodom otrgnuti "jugoslavenske" zemlje od Monarhije i stvoriti nacionalno jedinstvenu jugoslavensku državu oko Srbije (Gross, 1968-1969). Od 1908. godine unutar toga studentskog društva, sastavljenog od bosansko-hercegovačkih Srba, djelovalo je tajno revolucionarno udruženje, koje je pre-

ma uputama *Narodne odbrane* postalo središnja organizacija mreže tajnih omladinskih udruženja iz Bosne i Hercegovine, poznatijih kao *Mlada Bosna* (Dedijer, 1978a, str. 227-229). Djelatnost *Zore* utjecala je i na radikalizaciju stajališta napredne omladine u ostalim hrvatskim te slovenskim zemljama, iz čijih je redova nastala jezgra jugoslavenskoga nacionalističkog pokreta. Zbog uloge *Zore* u tom procesu, jedan sudionik jugoslavenskoga nacionalističkog pokreta taj je pokret zvao i "Zorinim pokretom" (Bartulović, 1925, str. 17-18).

U vrijeme izbijanja afere s popisom *Zorina* počasnog odbora, Holjac je već bio kompromitiran time što ga je srbijanski kralj u lipnju 1914. godine odlikovao redom "Bijelog orla".³⁵ Holjca se napadalo i kao člana zagrebačke slobodnozidarske lože *Ljubav k bližnjemu*, koja da je bila u vezi sa srbijanskim slobodnozidarskim ložama, čiji su članovi bili i Vojislav Tankosić i Milan Ciganović, suorganizatori atentata na prijestolonasljednika (Wilder, 1918, str. 112). Ova zagrebačka slobodnozidarska loža zaista je bila u prijateljskim vezama sa srbijanskim slobodnozidarskim ložama. Njihovi su članovi dijelili ideologiju hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva do te mjere da se zagrebačka loža uoči rata namjeravala odvojiti od mađarske velike lože i ujediniti sa srbijanskim ložama (Mužić, 1989, str. 137-152). Srbijanski slobodnozidarski krugovi bili su jedni od inicijatora osnutka terorističke organizacije *Ujedinjenje ili smrt*, u kojoj su se nalazili mnogi slobodni zidari, između ostalih i suorganizatori atentata na prijestolonasljednika, Tankosić i Ciganović (Mužić, 1989, str. 155-167).

Pojavljivanje na navedenom *Zorinom* popisu nije bilo dovoljno da se protiv Holjca povede kazneni postupak. Pozvalo ga se na političku odgovornost te je saslušan u predsjedništvu zemaljske vlade, gdje je naveo da mu se ime na tom popisu našlo bez njegova znanja.³⁶ To je zadovoljilo hrvatskoga bana, koji je zadržao Holjca na položaju zagrebačkoga gradonačelnika. Vojne vlasti su o Holjčevoj političkoj podobnosti mislile drugačije, pa je već na početku prosinca iste godine vojni zapovjednik u Zagrebu službeno predbacio Holjcu da kao zagrebački gradonačelnik nije organizirao dostojnu proslavu zauzeća Beograda u Zagrebu. Pritom je izrazio sumnju u njegovu lojalnost i od njega zatražio ostavku. Holjac je zatražio zaštitu hrvatskoga bana, koji je vojnoga zapovjednika u Zagrebu prijavio austro-ugarskom ministarstvu rata radi prekoračenja ovlasti.³⁷

II.

Većeslav Wilder bio je glavni urednik *Hrvatskoga pokreta*, glasila hrvatskoga dijela Koalicije. Wilderovo je ime isplivalo uoči rata prilikom istrage protiv Jakova Schäffera i Rudolfa Hercigonje, mladića optuženih da su u svibnju 1914. godine

pokušali atentat na bana Skerlecza.³⁸ U istrazi je ustanovljeno da je Hercigonja 1913. godine uz Wilderovu preporuku i uz pomoć zemunskog odvjetnika Živka Bertića ilegalno otišao u Beograd, gdje se povezao s *Narodnom odbranom* i drugim velikosrpskim revolucionarnim udruženjima, a u Zagreb se vratio zanesen idejom nasilnog udruženja Hrvatske sa Srbijom, što ga je dovelo do nauma o atentatu na hrvatskoga bana (Očak, 1986, str. 181-184).

Protiv Wildera i Bertića pokrenuta je istraga "radi zločina sukrivnje potajnog umorstva", tijekom koje je Wilder tri dana bio pritvoren. Wilder, koji je poznao Hercigonju, tvrdio je da nema ništa s njegovim odlaskom u Beograd te je naveo da je tu optužbu iskonstruirao policijski agent Beno Klobučarić kako bi kompromitirao Hrvatsko-srpsku koaliciju. Istraga je, prema odluci Banskoga stola, obustavljena u siječnju 1915. godine,³⁹ unatoč tomu što je u međuvremenu, prilikom jedne premetačine, nađen dokument u kojem se Wilderovo ime našlo na popisu donatora za *Narodnu odbranu*.⁴⁰

Nakon obustave istrage vojne su vlasti ustrajale na tomu da se istraga protiv Wildera i Bertića obnovi, no prema tvrdnji agenta Bene Klobučarića, hrvatski ban je ljutito poderao prijedlog daljnega postupanja u slučaju "Bertić-Wilder", što ga je izradio načelnik Središnje dojavne i defenzivne službe (Šurmin, 1932, str. 112). Vojska je na početku 1915. godine uzvratila Wilderovim novačenjem. Wilder je služio vojsku u pisarni pričuvne bolnice u Osijeku, no već u srpnju 1915. godine hrvatski je ban intervenirao za njegovo oslobođanje od vojne službe, istaknuvši u pismu ugarskom ministru zemaljske obrane da je Wilder član Hrvatsko-srpske koalicije, lojalne stranke koja pomaže da sistem u Banskoj Hrvatskoj normalno funkcionira te da bi za državne interese bio puno korisniji u Zagrebu kao urednik "lojalnoga glasila".⁴¹ Dva tjedna potom, ugarsko ministarstvo zemaljske obrane oslobodilo je Wildera od vojničke službe.⁴²

III.

Svetozar Pribičević je, prema izvještaju policijskih agenata vjerojatno nastalom potkraj 1916. godine, na početku rata bio uhapšen zbog sumnje za veleizdaju te je neko vrijeme boravio u istražnom zatvoru zagrebačkoga sudbenog stola, odakle je na zahtjev ugarskoga premijera Tisze poslan u internaciju u Budimpeštu. Prema ovom izvještaju, Svetozar se u internaciji nalazio do kraja 1914. godine, kada je dobio potpunu slobodu kretanja po Budimpešti (Wilder, 1918, str. 116).

Slično tomu, prema tvrdnji milinovačkoga pravaša Dragutina Hrvoja iz 1940. godine, Svetozar je rat dočekaao kao osoba od posebnoga povjerenja ugarskoga premijera Tisze, pa

kada mu je na početku rata zaprijetila opasnost od "bečke vojne oligarhije", Tisza ga je 1914. godine pod vojničkom pratnjom dao dopremiti u jednu vilu kraj Budimpešte, kako bi ga "sačuvao za bolja vremena". Prema Hrvoju, Pribičević je u Budimpešti boravio pod Tiszinom dobrohotnom zaštitom (Krizman, 1989, str. 110).

Hrvojev navod da je Svetozar u Budimpeštu dopremljen pod vojničkom pratnjom potvrđuje 1966. godine Bogdan Šaffarić, čije se svjedočanstvo ne podudara s prethodnim izvorima u pogledu vremena kada je Svetozar dospio u Budimpeštu. Šaffarić navodi da se Svetozar polovicom 1915. godine pokušao prijaviti kao dragovoljac u zapovjedništvu 25. domobranske pukovnije u Zagrebu te da je na intervenciju ugarskoga ministra domobranstva i ugarskoga premijera zaprimljen i dodijeljen na službu k Centralnom krevetnom skladištu u Budimpeštu, kamo je sutradan i oputovao u pratnji jednoga narednika (Krizman, 1989, str. 99-100).

U rukopisnoj biografiji Svetozara Pribičevića, koju je pisao njegov brat Adam u godinama nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra, djelomično se potvrđuje Šaffarićev navod o Svetozarevu pristupanju u vojnu postrojbu. Prema tom svjedočanstvu, Svetozar je na početku rata uhapšen i četiri je mjeseca bio pritvoren u "vojničkom zatvoru" u Zagrebu. Uz Tiszinu pomoć, izašao je iz pritvora i interniran u Budimpeštu, gdje je formalno dodijeljen službi neke vojne oblasti. Prema Adamovim riječima, Svetozar je u Budimpešti boravio do sredine 1917. godine. Budući da Adam spominje da je Svetozar u Budimpešti boravio tri godine, to bi značilo da je on tamo dospio 1914. godine. Cijelo to vrijeme, prema Adamovoj tvrdnji, Svetozar je imao punu slobodu kretanja i sastajanja po Budimpešti, gdje su mu se ubrzo priključili žena i djeca (Krizman, 1989, str. 100-102).

Bitno neslaganje između ovih tvrdnji jest u vremenu kada je Svetozar Pribičević dospio u Budimpeštu. Prema policijskom izvještaju te sjećanju Dragutina Hrvoja i Adama Pribičevića, Svetozar je u Budimpeštu dospio već 1914. godine, a samo Šaffarić u svojem sjećanju tvrdi da se to dogodilo sredinom 1915. godine. Policijski izvještaj i Adam Pribičević navode da je Svetozarevoj internaciji prethodilo njegovo pritvaranje, pri čemu se u policijskom izvještaju navodi da se radilo o pritvoru zagrebačkoga sudbenog stola, dok se u Adamovu rukopisu tvrdi da se radilo o vojnom pritvoru.

Budući da je policijsko izvješće nastalo najbliže opisanim događajima te da su podaci sadržani u njemu najvjerojatnije nastali na temelju službenih dokumenata, njega smatram najtočnijim izvorom. Osim toga, podatke u ovom izvještaju potvrđuje i jedna bilješka, koja se nalazi u ostavštini Đure Šurmina, a koja je vjerojatno bila dio nekoga službenog doku-

menta, koji u toj ostavštini nedostaje. U toj je bilješci navedeno da je zagrebačko domobranstvo 29. srpnja 1914. godine od civilnih vlasti zatražilo preventivni pritvor za Svetozara Pribičevića, "pošto je sumnjiv te bi u sadanjim okolnostima mogao postati opasan po drž. interese". Istaknuto je da protiv Svetozara ne postoji nikakva konkretna optužba te da se ne vodi nikakav ni sudbeni ni redarstveni postupak, ali da će unatoč tomu biti pritvoren. Nakon toga je zabilježeno da je 11. kolovoza 1914. godine zapovjednik VI. domobranskog okružja po nalogu ugarske vlade zatražio da se Svetozar Pribičević iz pritvora sudbenoga stola u Zagrebu otpremi "domobranskom središnjem krevetnom skladištu u Budimpešti."⁴³

Dakle, Svetozar Pribičević je potkraj srpnja 1914. godine po nalogu vojnih vlasti interniran u zatvor sudbenoga stola u Zagrebu. Nije isključeno da se prethodno nalazio u vojnom pritvoru te da ga je vojska nakon provedene istrage predala civilnim vlastima. Ako je tomu tako, onda je on u vojnom pritvoru boravio najviše dva tjedna, jer je 13. srpnja 1914. godine sudjelovao u posljednjoj prijeratnoj saborskoj raspravi (Krizman, 1989, str. 88). U tom je slučaju Svetozar u pritvoru sveukupno boravio najviše mjesec dana. Ipak, vjerojatnije je da je Svetozar pritvoren tek potkraj srpnja 1914. godine, kada su proglašene izvanredne mjere u Hrvatskoj i kada je Srbiji objavljen rat. U prilog tomu govori i podatak da je na početku kolovoza 1914. godine, a ne ranije, Svetozareva obitelj uz pomoć šefa zagrebačkog redarstva sklonjena u kuću Đure Kopača, seljaka iz Mrzljaka u kotaru Draganić.⁴⁴

Civilne su vlasti Svetozara u prvoj polovici kolovoza 1914. godine po nalogu ugarske vlade otpremile u Budimpeštu, gdje je stupio u domobransko središnje krevetno skladište. Ondje je bio interniran do kraja 1914. godine, kada je prema navedenom policijskom izvješću pušten iz internacije, dobivši potpunu slobodu kretanja po Budimpešti. Prema svim navedenim izvorima koji o tomu govore, Svetozar je u Budimpešti živio gotovo potpuno slobodno. Prema Dragutinu Hrvaju, živio je u jednoj vili kraj Budimpešte, a prema frankovačkim pravašima u hotelu *Kontinental* u samoj Budimpešti (Wilder, 1918, str. 90).

IV.

Srđan Budisavljević je na početku rata uhićen kao jedan od vođa Srpskoga sokola u Hrvatskoj. Sokolski je pokret nastao u drugoj polovici 19. stoljeća u Češkoj, odakle se proširio po ostalim slavenskim zemljama Monarhije. Pokret je utemeljen na ideji sveslavenske solidarnosti, a karakteriziralo ga je osnivanje gimnastičarskih društava, koja su svoje članstvo odgajala i organizirala u nacionalnom i sveslavenskom duhu.

Hrvatska sokolska društva počela su se osnivati 1874., a do 1905. godine u Hrvatskom su sokolu vježbali i Hrvati i Srbi. Prve srpske sokolske organizacije u Banskoj Hrvatskoj osnovane su 1904. godine u Srijemu, a sljedeće godine osnovan je i Srpski sokol u Zagrebu. Srpska sokolska društva u istočnoj Slavoniji i Srijemu udružila su se u Fruškogorsku sokolsku župu, sa sjedištem u Srijemskim Karlovcima, a 1910. godine srpska sokolska društva s područja ostatka Banske Hrvatske udružila su se u Krajišku župu, sa sjedištem u Zagrebu. Nezavisno od toga, sokolstvo se razvijalo i u Srbiji, gdje se ustrojio Savez srpskih društava *Dušan Silni*. Na prvom svesrpskom sokolskom sastanku, održanom 1910. godine u Beogradu, provedeno je ujedinjenje svega srpskog sokolstva (Žutić, 2001, str. 305-308).

Potkraj srpnja 1914. godine hrvatska je vlada od županijskih i kotarskih oblasti zatražila da ispitaju kreće li se rad srpskih sokolskih društava na njihovu području u granicama zakona. Uslijedile su premetačine kod spomenutih društava, nakon čega su vladini povjerenici poslali izvješća hrvatskoj vladi, koja ih je prosljedila državnom nadodvjetništvu. Državno nadodvjetništvo je u izvještaju hrvatskoj vladi od 27. srpnja 1914. godine zaključilo kako je na temelju zaplijenjenoga materijala ustanovljeno da su srpska sokolska društva s područja Banske Hrvatske stupila u Savez srpskih društava *Dušan Silni* iz Beograda, koji stoji na velikosrpskim i protuaustrijskim stajalištima. Stoga je državno nadodvjetništvo zaključilo da bi se sva srpska sokolska društva i njihove župe trebale raspustiti.⁴⁵ Na temelju tog izvješća, hrvatska je vlada u kolovozu 1914. godine zabranila rad srpskih sokolskih društava (Žutić, 2001, str. 309).

Zagrebačko državno odvjetništvo potom je podnijelo prijavu protiv vodećih ljudi Srpskoga sokola s područja Banske Hrvatske, među kojima je bio i saborski zastupnik Srpske samostalne stranke Srđan Budisavljević. On je kao starješina Krajiške župe uhićen 22. kolovoza 1914. godine i pritvoren u zatvoru sudbenoga stola u Zagrebu, gdje se nalazio do 5. veljače 1916. godine.⁴⁶ Svi su optuženi za veleizdaju, jer su kao vođe srpskoga sokolstva u Banskoj Hrvatskoj, pod izlikom zajedničkoga gimnastičarskog rada i kulturne zajednice, radili na udruživanju srpskih sokolskih društava u Monarhiji sa Savezom srpskih društava *Dušan Silni*, znajući da se to srbijansko društvo nalazi pod vodstvom *Narodne odbrane*, kojoj je navodno cilj borba za stvaranje Velike Srbije. Pritom su optuženici prema optužnici i sami širili velikosrpsku propagandu u svojim sokolskim društvima, s namjerom dizanja ustanka i raspirivanja unutarnjih nemira, kako bi se dijelovi Monarhije pripojili Srbiji.⁴⁷

Rasprava je počela 13. prosinca 1915. godine, a 10. siječnja 1916. godine zagrebački je sudbeni stol izrekao osudu, u kojoj je odbačena optužba za veleizdaju i u kojoj su trojica optuženika – Lazo Popović, Srđan Budisavljević i Milan Metikoš – osuđena na 14, 8 i 10 mjeseci zatvora radi "zločinstva smetanja javnog mira", dok su dvojica puštena na slobodu. U obrazloženju presude sud je smatrao dokazanim da su se sokolska društva u Srbiji nalazila pod vodstvom *Narodne odbrane* te dokazanim da je zadatak *Narodne odbrane* bio pripremiti srpski narod za borbu protiv Monarhije radi ostvarenja Velike Srbije. Temeljno pitanje koje je sud pri donošenju osude postavio bilo je jesu li optuženici znali za cilj *Narodne odbrane* i je li njihovo djelovanje u srpskim sokolskim društvima u Monarhiji slijedilo taj cilj. Kada bi to bilo dokazano, sud bi ih mogao osuditi za veleizdaju. Kako sud na temelju iznesenih dokaza navodno nije stekao čvrsto uvjerenje da su optuženici bezuvjetno morali znati za ciljeve i zadatke *Narodne odbrane*, to je odbacio optužbu za veleizdaju.⁴⁸

Nakon žalbi koje su podnijeli i državno odvjetništvo i obrana, Stol sedmorice je 30. ožujka 1916. godine djelomično prihvatio žalbu obrane, smanjivši kaznu Lazi Popoviću na 12, Milanu Metikošu na 8, a Srđanu Budisavljeviću na 6 mjeseci zatvora.⁴⁹ Veći dio ove kazne, od 5. veljače 1916. do 10. srpnja 1916. godine, Budisavljević je proveo u Sanatoriju u Zagrebu,⁵⁰ gdje je prema izvještaju policijskih agenata lagodno živio (Wilder, 1918, str. 111). Sanatorij u Zagrebu bio je privatno lječilište, namijenjeno dobrostojećim bolesnicima, u čijim se prostorijama danas nalazi Klinika za dječje bolesti u Klaićevoj ulici. Jedan od njegovih utemeljitelja i vlasnika bio je liječnik Roko Joković (Bagarić, 2006, str. 265-266). Ovaj je Srbin bio pristaša Hrvatsko-srpske koalicije i očito blizak Srđanu Budisavljeviću, jer ga je slijedio kad je Budisavljević u drugoj polovici 1917. godine istupio iz Koalicije i s Valerijanom Pribićevićem oformio novu političku grupu oko *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba* (Boban, 2006, str. 304). Osim toga, Joković je bio slobodni zidar te je poput Holjca, Budisavljevića i ostalih istaknutih članova Hrvatsko-srpske koalicije bio član lože *Ljubav k bližnjemu* (Šömen, 2012, str. 594, 654).

V.

Sveučilišni profesor Đuro Šurmin uhićen je 12. kolovoza 1914. godine. U pritvoru se nalazio do 26. kolovoza 1914. godine. Policija je pri pretresu Šurminove kuće između ostaloga pronašla službeni priručnik za dešifriranje vladinih tajnih brzovanja.⁵¹ Prema tvrdnji Šurminovih protivnika, riječ je bila o "državnom ključu" za šifru, odnosno ključu za šifru koja se rabila u komunikaciji hrvatske i ugarske vlade te hrvatske vla-

de i vojnih oblasti, pa se tim ključem moglo dešifrirati i šifrirano dopisivanje važno za državne i vojne interese. Prema tvrdnji Hrvatsko-srpske koalicije, riječ je bila o ključu za šifru koja se od 1908. do 1909. godine rabila isključivo za komunikaciju vlade bana Pavla Raucha s podređenim kotarskim oblastima, koje ta vlada po prirodi takve komunikacije nije obavještavala o stvarima važnima za državne ili vojne interese.⁵²

Osim zbog posjedovanja navedenoga "ključa", protiv Šurmina je pokrenuta istraga i zbog optužbe da je 1912. godine kao predsjednik prosvjetnoga društva *Hrvatska narodna straža*, bez odobrenja toga društva, isplatio društvu potporu sarajevskom gimnazijalcu, muslimanu Đulagi Bukovcu, čime je navodno pronevjerio društveni novac. Bukovac, kojem je zbog sudjelovanja u sarajevskom štrajku potpore zagrebačkim gimnazijalcima protiv Cuvajeva režima bilo zabranjeno nastaviti školovanje u Monarhiji, tim je novcem nastavio školovanje u Beogradu.⁵³ Do odlaska u Beograd Bukovac je pripadao starčevićanskoj mladeži (Hadžijahić, 1990, str. 206). U Beogradu je prihvatio velikosrpsku ideju i stupio u četnički odred s kojim se borio u balkanskim ratovima. Režimu je bilo sporno što je, prema priznanju atentatora na prijestolonasljednika, Bukovac bio upoznat s pripremama atentata (Ljubibratić, 1964, str. 115, 118, 119, 122, 142, 152). Budući da se nije moglo dokazati da je Šurmin znao za Bukovčevo stupanje u četnički odred i za njegovu upletenost u sarajevski atentat, Šurminu se pokušala dokazati pronevjera.

U prosincu 1914. godine istraga je protiv Šurmina obustavljena. Prema Šurminovoj tvrdnji, istražni sudac je do obustave istrage pregledom knjiga *Hrvatske narodne straže* ustanovio da nije počinjen zločin pronevjere.⁵⁴ Prema navodu hrvatske vlade, istraga je dokazala i da pronađeni ključ za šifre potječe iz 1908. godine te da se od tada mijenjao barem pet puta, čime je Šurmin bio oslobođen od sumnje da je uoči rata mogao neprijatelju dojavljivati državne i vojne tajne. Ono što je obustavom istrage ostalo neriješeno bilo je, prema priznanju hrvatske vlade, to što se navedeni ključ za dešifriranje nezakonito našao u Šurminovu posjedu.⁵⁵ Od odgovornosti za to službeno ga je spasio saborski imunitet.⁵⁶ Prema tvrdnji Smercsanya, zastupnika u ugarskom Saboru, obustavu istrage potaknuo je ban Skerlecz uz blagoslov grofa Tisze.⁵⁷

ZAKLJUČAK

Uoči Prvoga svjetskoga rata Hrvatsko-srpska koalicija se kao saborska većina našla uz vlast koju su obnašali starounioniistički elementi na čelu s banom Skerleczom. Svojim djelovanjem u hrvatskom Saboru Koalicija je davala legitimitet velikomađarskoj politici ugarske vlade. Na početku rata, uvođenjem izvanrednih mjera u Bansku Hrvatsku kojima je hrvatski

ban dobio i zakonodavne ovlasti, Koalicija je potpuno prestala participirati u vlasti u Hrvatskoj. U to su vrijeme vojne vlasti, koje su izbijanjem rata i same dobile izvanredne ovlasti, optuživale civilnu vlast u Hrvatskoj da štiti Srbe i srbofilske čimbenike u Hrvatskoj, u što se ubrajala Hrvatsko-srpska koalicija, od progona zbog veleizdaje.

Za većinu bi se istaknutih članova Koalicije pouzdano moglo reći da su sve do izbijanja rata, koji je između ostalog izbio i zbog srbijanskih težnji za ostvarenjem velikosrpskoga nacionalno-političkog programa, bili u vezi s institucijama, koje su nedvojbeno počivale na velikosrpskim temeljima. Civilna vlast u Hrvatskoj na osnovi tih veza ne samo da nije htjela pokretati veleizdajničke parnice nego osumnjičene nije htjela pozvati ni na političku odgovornost i odreći se kompromitirane Koalicije. Umjesto toga civilna je vlast intervenirala u korist osumnjičenih, kako bi spriječila raspad Koalicije, koja je bila jamac režimu da će Banska Hrvatska ostati pod gospodarsko-političkom dominacijom Ugarske. Drugim riječima, civilna je vlast u Hrvatskoj tijekom rata sa Srbijom štitila velikosrpske elemente u Hrvatskoj, kako bi osigurala opstanak velikomađarske državne ideje. Spregu velikomađarske i velikosrpske politike u hrvatskim zemljama Monarhije svojedobno je primijetio i Ivo Pilar (Pilar, 1990, str. 282-288), koji je tu spregu optužio za destrukciju Monarhije (Bulić, 2010, str. 28).

BILJEŠKE

¹ "Hrvatska kriza pred magjarskim saborom", *Hrvatska*, br. 621, Zagreb, 27. studenoga 1913.

² HDA, PRZV, kutija 914., dok. 227-4313./1916.

³ "Konferencija s vodećim nagodbenim političarima. Koalicija hoće vlast u svoje ruke!", *Hrvatska*, br. 641, 22. prosinca 1913.

⁴ "Radna sposobnost koalicije", *Hrvatska*, god. 10, br. 11, Zagreb, 11. siječnja 1914.

⁵ "Slišav serca svoego vnuternji glas", *Hrvatska*, br. 666, 24. siječnja 1914.

⁶ "Kulturni liberalitet", *Hrvatska*, br. 782, 16. lipnja 1914.

⁷ "Parlamentarizacija vlade", *Hrvatska*, god. 10, br. 89, 31. ožujka 1914.

⁸ "Službeno magjarsko saobćenje o parlamentarizaciji hrvatske vlade", *Hrvatska*, br. 729, 10. travnja 1914.

⁹ "Iznimne mjere za slučaj rata", *Narodne novine*, posebno izdanje, god. 80, br. 170, Zagreb, 27. srpnja 1914.

¹⁰ "Naredba o podređenju građanskih osoba pod domobransko kazneno sudovanje", *Narodne novine*, posebno izdanje, 27. srpnja 1914.

¹¹ HDA, Ostavština Đure Šurmina, kutija 24., "Iz naše borbe za Jugoslaviju", 360.

¹² HDA, PRZV, kutija 867., dok. 4212./1914.

¹³ HDA, PRZV, kutija 867., dok. 4204./1914.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 23 (2014), BR. 1,
STR. 177-197

GABELICA, M.:
POLITIČKE PRILIKE...

¹⁴ Šurmin, Đ., "U prvoj godini rata. Vojničke vlasti i njihova politika", *Novosti*, god. 21, br. 136, Zagreb, 18. svibnja 1927.

¹⁵ HDA, PRZV, kutija 867., dok. 4495./1914, 4824./1914., 4830/1914., 4872./1914.

¹⁶ Šurmin, Đ., "U prvoj godini rata. Strahote u Srijemu g. 1914.", *Novosti*, br. 165, 17. lipnja 1927.

¹⁷ HDA, PRZV, kutija 867., dok. 5909./1914., 6362./1914.

¹⁸ Šurmin, Đ., "Iz hrvatske politike za svjetskog rata. Zatočenja u Aradu", *Obzor*, god. 69, br. 246, Zagreb, 13. rujna 1928.

¹⁹ HDA, PRZV, kutija 868., dok. 8704./1914., 9401./1914., 9414./1914.

²⁰ Šurmin, Đ., "U prvoj godini rata. Strahote u Srijemu g. 1914.", *Novosti*, br. 136, 17. lipnja 1927.

²¹ HDA, PRZV, kutija 875., dok. 4559./1914.

²² HDA, PRZV, kutija 867., dok. 4495./1914.

²³ HDA, PRZV, kutija 875., dok. 4559./1914.

²⁴ HDA, PRZV, kutija 871., dok. 5661./1914., 6528./1914.

²⁵ Šurmin, Đ., "U prvoj godini rata. Vojničke vlasti i njihova politika", *Novosti*, br. 138, 20. svibnja 1927.

²⁶ HDA, PRZV, kutija 880., dok. 7911./1914.

²⁷ Šurmin, Đ., "U prvoj godini rata. Vojničke vlasti i njihova politika", *Novosti*, br. 138, 20. svibnja 1927.

²⁸ HDA, Ostavština Đure Šurmina, kutija 24., "Iz naše borbe za Jugoslaviju", 358–360.

²⁹ HDA, PRZV, kutija 881., dok. 8429./1914., 8799./1914., 8688./1914.

³⁰ "Spisi o krivnji Srbije", *Hrvatska*, br. 822, 29. srpnja 1914.

³¹ "Narodna odbrana", *Hrvatska*, br. 838, 18. kolovoza 1914.; "Narodna odbrana", *Hrvatska*, br. 839, 19. kolovoza 1914.; "Dušan Silni", *Hrvatska*, 19. kolovoza 1914.

³² "Spomenica o velikosrpskoj uroti", *Hrvatska*, br. 834, 12. kolovoza 1914.; "Spomenica o velikosrpskoj uroti", *Hrvatska*, br. 835, 13. kolovoza 1914.

³³ Šurmin, Đ., "U prvoj godini rata. Vojničke vlasti i njihova politika", *Novosti*, br. 136, 18. svibnja 1927.

³⁴ HDA, PRZV, kutija 881., dok. 8429.; Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913.-1918., svezak III., Zagreb 1916., 1087.

³⁵ "Zagreb-Beograd-Dubrovnik", *Hrvatska*, br. 812, 20. srpnja 1914.

³⁶ HDA, PRZV, kutija 881., dok. 8429./1914.; Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913.-1918., svezak III., 1089–1090.

³⁷ HDA, PRZV, kutija 856., dok. 9035./1914.

³⁸ O pokušaju atentata na bana Skerlecza, vidi u: Horvat, J. (2006), *Pobuna omladine 1911.-1914.*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo Prosveta i Gordogan, 273–282.

³⁹ Stenografski zapisnik sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.-1918., svezak V., Zagreb 1917., 493–494.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 23 (2014), BR. 1,
STR. 177-197

GABELICA, M.:
POLITIČKE PRILIKE...

⁴⁰ HDA, PRZV, kutija 881., dok. 8429./1914.; Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913.-1918., svezak III., 1100–1101.

⁴¹ HDA, PRZV, kutija 880., dok. 6394./1915.

⁴² HDA, PRZV, kutija 880., dok. 6946./1915.

⁴³ HDA, Ostavština Đure Šurmina, kutija 28., bilješka nema signature, a nalazi se među materijalom koji se odnosi na 1918. godinu.

⁴⁴ HDA, PRZV, kutija 867., dok. 4835./1914.

⁴⁵ HDA, PRZV, kutija 854., dok. 4211./1914.

⁴⁶ *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916. god.*, Zagreb 1927., 364–365. Uz Budisavljevića uhićeni su starješina Fruškogorske župe Lazo Popović, vođa Krajiške župe Milan Metikoš, vođa Fruškogorske župe Milan Teodorović te čelnik srpskog sokolskog društva u Zemunu Đuro Gavrilović.

⁴⁷ *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916. god.*, Zagreb 1927., 5–11.

⁴⁸ *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916. god.*, Zagreb 1927., 300–319.

⁴⁹ *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916. god.*, Zagreb 1927., 349–351.

⁵⁰ *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916. god.*, Zagreb 1927., 365.

⁵¹ HDA, Ostavština Đure Šurmina, kutija 40., "Spisi o istrazi protiv Gjure Šurmina radi zloupotrebe uredovne vlasti i pronevjere", "Izjava Šurmina u saboru o njegovu hapšenju 1917."; "Slučaj dra. Šurmina", *Hrvatska Riječ*, br. 93, Zagreb, 16. travnja 1917.

⁵² "Ključ za dešifriranje", *Hrvatska Riječ*, br. 93, 16. travnja 1917.

⁵³ HDA, Ostavština Đure Šurmina, kutija 40., "Spisi o istrazi protiv Gjure Šurmina radi zloupotrebe uredovne vlasti i pronevjere", "Izjava Šurmina u saboru o njegovu hapšenju 1917."

⁵⁴ HDA, Ostavština Đure Šurmina, kutija 1., dok. 193./1915.

⁵⁵ "Koalicija i hrvatski ministar", *Hrvatska Riječ*, br. 96, 19. travnja 1917.

⁵⁶ HDA, OĐŠ, kutija 40., "Spisi o istrazi protiv Gjure Šurmina radi zloupotrebe uredovne vlasti i pronevjere": Pismo Đure Šurmina upućeno Ernestu Mileru 30. travnja 1915.

⁵⁷ "Autentični prikaz prekjučerašnje sjednice madjarskog sabora", *Hrvatska*, 23. ožujka 1917.

LITERATURA

Bagarić, M. (2006). Sanatorij u Klaićevoj ulici u Zagrebu: djelo arhitekta Ignjata Fischera. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30, 265–280.

Bartulović, N. (1925). *Od revolucionarne omladine do Orjune*. Split: Direktorium Orjune.

Bastaić, K. (1966). Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor. U V. Bogdanov, *Zbornik radova Jugoslavenski odbor u Londonu: u povodu 50-godišnjice osnivanja* (str. 259–367). Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.

Boban, B. (2006). *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Alineja.

Bulić, I. (2010). Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata – značaj i posljedice. U Z. Matijević (Ur.), *Zbornik radova Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice* (str. 23–47). Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Ćorović, V. (1989). *Istorija Srba*. Beograd: BIGZ.

Dedijer, V. (1978a). *Sarajevo 1914.*, 1. knjiga. Beograd: Prosveta.

Dedijer, V. (1978b). *Sarajevo 1914.*, 2. knjiga. Beograd: Prosveta.

Gross, M. (1968-1969). Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata. *Historijski zbornik*, XXI-XXII, 75–142.

Hadžijahić, M. (1990). *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb.

Horvat, J. (2006) *Pobuna omladine 1911.-1914.* Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosveta i Gordogan.

Krizman, B. (1989). *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus.

Ljubibratić, D. (1964). *Mlada Bosna i sarajevski atentat*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.

Mužić, I. (1989). *Masonstvo u Hrvata (masoni i Jugoslavija)*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Očak, I. (1986). Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 19(1), 179–219.

Pfeffer, L. (1938). *Istraga o sarajevskom atentatu*. Zagreb: Nova Evropa.

Pilar, I. (1990). *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, 2. izdanje. Varaždin: Hrvatska demokratska stranka, podružnica Varaždin.

Stanišić, B. (1993). Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu. *Arhivski vjesnik*, 36, 181–206.

Šömen, B. (2012). *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Profil.

Šurmin, Đ. (1932). *Vojska i hrvatska politika 1915*. Zagreb.

Wilder, V. (1918). *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*. Zagreb.

Žutić, N. (2001). Liberalizam hrvatskih, srpskih i jugoslavenskih Sokola (1862.-1991.). *Dijalog povjesničara/istoričara*, 5, 305–322.

OBJAVLJENI IZVORI

Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916. god., Zagreb 1927.

Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913.-1918., svezak III., Zagreb 1916.

Stenografski zapisnik sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.-1918., svezak V., Zagreb 1917.

ARHIVSKI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, Ostavština Đure Šurmina
Hrvatski državni arhiv, fond Predsjedništva zemaljske vlade

NOVINE

Hrvatska, Zagreb 1913., 1914. i 1917.

Hrvatska Riječ, Zagreb 1917.

Narodne novine, Zagreb 1914.

Novosti, Zagreb 1927.

Obzor, Zagreb 1928.

Political Circumstances in Croatia at the Beginning of the First World War

Mislav GABELICA
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

On the bases of relevant literature, newspaper articles and authentic documents dating from the beginning of the First World War, the author made an effort to answer the question whether the accusations of the military authorities against the Croat-Serb coalition were justified. In other words, the goal of this work is to establish whether it is right to claim that the eminent members of the Coalition "undoubtedly leant towards high treason". After the analysis, the author presumes that it is accurate to say that most of the eminent members of the Coalition were, in the period before the breakout of the First World War, linked to institutions which were based on the Greater-Serbian idea. The author notices that the civil authorities in Croatia not only failed to institute legal proceedings against them, but also ignored to hold them politically accountable and intervened on their behalf. The author concludes that the above mentioned observations reflect the conjugation between the Greater-Hungarian and Greater-Serbian idea, which was formerly noticed by the Croatian historian, sociologist and political scientist Ivo Pilar.

Keywords: First World War, Croatian government, military authorities, Croat-Serb coalition